

Agata Firlej

Adam Mickiewicz University, Poznań

afirlej@amu.edu.pl

ORCID: 0000-0002-3928-1079

POZNAŃSKIE STUDIA SLAWISTYCZNE

NR 23 (2022)

DOI: 10.14746/pss.2022.23.15

Data przesłania tekstu do redakcji: 18.02.2022

Data przyjęcia tekstu do druku: 20.02.2022

Mimo princip zodpovědnosti. *Schizofrenické evangelium* Bohumila Hrabala v interpretaci Józefa Tischnera

ABSTRACT: Firlej Agata, *Beyond the Principle of Responsibility*. The Schizophrenic Gospel by Bohumil Hrabal Interpreted by Józef Tischner, "Poznańskie Studia Slawistyczne" 23. Poznań 2022. Wydawnictwo "Poznańskie Studia Polonistyczne," Adam Mickiewicz University, Poznań, pp. 321–330. ISSN 2084-3011.

The article is devoted to the story *The Schizophrenic Gospel* by Bohumil Hrabal and a little-known interpretation of this prose by the famous Polish philosopher and theologian Józef Tischner. Plato, Hegel, Berkeley, Heidegger: these four names in Tischner's work lead to Hrabal's thinking and his gospel. The philosopher discusses in detail the specific perception of reality which according to him is transformed into a phenomenon or image of reality in Hrabal's prose, and as such acquires the same status as the reality of a dream. This approach can be combined with surrealism and phenomenology. Philosophy and literature evaluate the most phenomena irreversibly and undeniably; recurring events and events that do not involve visible changes or consequences are usually neglected. They do not require answers, so they do not mean responsibility. Hrabal writes about such a world "outside the principle of responsibility" in his Gospel, and Tischner in his interpretation.

KEYWORDS: responsibility; phenomenology; Hrabal; Tischner; totalitarianism

V roce 1990 pražské nakladatelství Melantrich vydalo, poprvé oficiálně, *Schizofrenické evangelium*, sbírku šesti povídek Bohumila Hrabala napsaných v letech 1949–1952. Tyto texty byly dříve známy pouze velmi úzkému okruhu čtenářů, ačkoliv se některé z nich objevily samostatně v časopise *Plamen* v roce 1969 (a také v sbírce *Poupata* v roce 1970, která ale byla zničena ve skladech). Polský překlad celé knihy podle Józefa Waczkowa byl zveřejněn v Polsku až v roce 2007, a to přestože jeho vydání bylo plánováno již v roce 1995 jako součást Vyšehradské knihovny v sejnenském nakladatelství Pogranicze. Toto vydání se ale bohužel nerealizovalo, i když esej Józefa Tischnera *Schizofreniczna Ewangelia*, který měl být zveřejněn jako jeho doslov, kroužil po dlouhou dobu mezi polskými bohemisty uplně jako by byl jedním z samizdatových tisků. Na konec se Tischnerův text objevil v týdeníku *Tygodnik Powszechny* v roce 2007 s názvem *Schizofreniczna Ewangelia. W dziesięciolecie śmierci Hrabala – nieznaný tekst autora Etyki Solidarności*, doprovázejí čerstvě zveřejněnou v nakladatelství Świat Literacki sbírku Hrabalových povídek. V současné době je text Józefa Tischnera téměř zapomenut zejména proto, že tento katolický kněz, který patří mezi nejvýznamnější představitele polské filosofie a teologie dvacátého století, není spojován z literární vědou, a zvláště ne z bohemistikou. Čím neobvyklejší je existence takového textu ve vědeckém portfoliu tohoto filosofa, tím více stojí za to, abychom ho připomněli. Tischnerův doslov totiž přináší pozoruhodné, teologické a filosofické poznámky/ podněty k Hrabalově próze, které stojí za komentář či doplnění.

Ve svém eseji Tischner představuje rozsáhlý filosofický kontext. Základním východiskem je význam pojmu evangelia, tedy „dobré zprávy“. Podle autora se tento pojem v prózách tohoto českého spisovatele týká „primární nevinности světa, ve kterém se všechno stalo fenoménem“ (Tischner, 2007, 13). Dále takové pojetí odkazuje, podle Tischnera, na filosofický vnímání problematiky, které naznačují Platon, Edmund Husserl, Jan Patočka či George Berkeley. Jedná se hlavně o Patočkovu habilitační práci *Přirozený svět jako filosofický problém* a imaterialismus biskupa Georga Berkeleyho, jenž vyjádřil názor, že „[n]eexistuje žádná jiná substance než duch, čili to, co vnímá“ (Berkeley, 1956, 58). Hrabalův *Zápisník snů*, psaný ještě během okupace, je pro Tischnera důkazem, že „autor dobře vnímal čas a popsal možnost úniku do nevinности.“

(Tischner, 2007, 13). Onirismus – což je zobrazovací metoda surrealistu jakožto hnutí duchovní svobody – dominuje v popisech snů v této krátké lyrické kompozici nazvané Hrabalem „etudou“, stejně jako v celé sbírce *Schizofrenické evangelium* (do které ale v polském vydání nepatří).

Svět v *Schizofrenickém evangeliu* je přeměněn ve „fenomén sebe sama“ (Tischner, 2007, 14) a významně ztrácí svou hodnotu. Kategorie nevratnosti a „jednorázovosti“ je zde zpochybňována a spolu s nimi samozřejmě také i kategorie odpovědnosti. Józef Tischner ve své interpretaci Hrabalovy sbírky povídek píše o světě „mimo princip odpovědnosti“: neexistuje a prostě nemůže existovat žádná zodpovědnost za slova a činy spáchané ve snu, protože ty nejsou dobrovolné, takže nemůže také existovat zodpovědnost ve světě, který se stal fenoménem a kterým vládnou tyraní. Problém odpovědnosti jako kategorie zničené, manipulované v období totality / totalit, byl také předmětem intenzivního uvažování Jana Patočky. Když byl Patočka na počátku normalizace, v roce 1971, pozván, aby přednášel ve Varšavě, řekl:

Filozofia jest niczym innym jak życiem (poświęconym myśleniu) odpowiadającym zasadzie całkowitej odpowiedzialności. Postawą odpowiedzialną jest taka postawa, w której pogląd stosuje się do wyglądu rzeczy, a nie odwrotnie. Jak widać, już sama postawa odpowiedzialna umożliwia życie w prawdzie, czyni możliwą istotę filozofii i całej nauki, która nie utraciła z nią kontaktu. Z drugiej strony życie w prawdzie to racjonalność¹ (Patočka, 1986, 143).

Adjektivum „schizofrenní“, kterým Bohumil Hrabal označil své evangelium, se podle Tischnera týká výkladu reality života v totalitním systému, ve kterém svět přestává tvořit jeden celek a je roztržštěný (Tischner, 2007, 14). Pokrytectví společenského, politického a kulturního života

¹ „Filosofie není nic jiného než život (věnovaný myšlení), což je přísně svázáno s principem odpovědnosti myšlenek. Postoj zodpovědný znamená, že jsou názory založené na skutečnosti, a nikoliv naopak. Jak vidíte, odpovědný postoj sám umožňuje žít v pravdě, umožňuje podstatu filosofie a veškeré vědy, která s ní neztratila kontakt. Na druhou stranu život v pravdě je prostě racionalita“ (přel. AF). Autorka měla přístup k přepisům přednášek pouze v polštině.

ovlivňuje také sféru intimních vztahů a lidskou duši. Dochází k tomu, že se uskutečňuje charakteristické rozdvojení: realita existuje a neexistuje současně, stejně jako samotní hrdinové-jevů. Svět totalitarismu je v tomto případě svět schizofrenie. Stojí za to odkázat na dobu, kdy první generace českého undergroundu, soustředěná kolem Edice Půlnoc (Egon Bondy, Jana Krejcarová, Ivo Vodseďálek a samozřejmě i Bohumil Hrabal) má velký zájem o paranoidně-kritickou metodu Salvadora Dalího. Jeho vliv na jejich umění je podle názoru výzkumníků evidentní (Militz, 2016, 450).

Jak poznamenává Józef Tischner, filosofie a umění vypracovaly dva různé způsoby, jak transformují realitu do světa jevů: ve filosofii je to vždy kontinuální proud zkušeností, příčiny a následku, zatímco v umění proud zkušeností je osvobozen od vlastností prostoru a času (Tischner, 2007, 13). V literatuře může být čas zkrácený, tempo se mění, prostor se může zmenšit, rozšířit nebo znásobit. Proto se v Hrabalově próze nachází „ohromující množství událostí“, které, jak píše Tischner, „nemůže zahrnovat drama celku.“ (Tischner, 2007, 13). Nemůže jí zahrnovat, protože „celek je totalita a totalita je totalitarismus...“ (Tischner, 2007, 13) – vysvětluje dále polský filosof. Události v próze Hrabala jsou určeny jediným slovem, což lze číst, mimo jiné, jako odraz sociální a politické reality, v níž rozhodování či rozmar vlády měl destruktivní vliv na životy lidí.

„Útěk k nevinosti“ (Tischner, 2007, 13), o které píše ve své studii Józef Tischner, může, jak si domnívám, znamenat jen jednu věc: zamítnutí uložených konvencí, extrémně odlišnou reakci vůči osudu: především odlišnou od toho, co očekává vláda a sugeruje sociální konvence; tj. vytvoření umělého, náhradního osudu. Takový únikový manévr naznačuje velmi silnou a pravděpodobně oprávněnou souvislost s koncepcí „fenomenologické redukce“ Edmunda Husserla, podle kterého všechno, co existuje ve světě, dostává smysl jenom prostřednictvím aktů vědomí (Husserl, 1990, 14). Navíc by mělo být zdůrazněno, že Husserl, jako logik lpěl na tom, že základem jsou fenomény existující nezávisle na vědomí, které je ale do jisté míry intencionálně konstituuje. V tomto smyslu „umělý osud“ v literární Hrabalově struktuře je odmítáním konvenčních hodnocení životních událostí (jevů). To znamená, že katastrofa může být krásná a nucená práce ve sběrně starého papíru může přinést

extatické – nebo spíše estetické – pocity. Hrabalovi hrdinové – nejen postavy *Schizofrenického evangelia*, ale také ostatní postavy z jiných děl toho spisovatele – jsou prostě umístěni v různých situacích proti své vůli a nuceni na ně nějak reagovat. Oni neřídí svůj osud, ani ho nevyprovokávají. Haňta s *Příliš hlučné samoty* začíná prohlášením: „Třicet pět let pracuji ve starém papíře, a to je moje love story“ (Hrabal, 1989, 9). A nevíme zda chtěl v tomto místě pracovat – prostě dělá to a hledá v tom nějakou hodnotu. Stojí za zmínku také Lothar a Pavel z příběhu *Přátelé* (Hrabal, 2021, 142). Jedná se o dva atlety, kteří se po nehodách stali paralyzovanými invalidy: Hrabalův příběh se vztahuje k jejich veselému přátelství, společným rituálům a bratrství. Stručně řečeno, stane se něco, co se podle společenské konvence považuje za tragédii, ale „vůle a představitost“ umožní vidět nejen to, co je špatné, ale umožní jít nad rámec obvyklých (hodnotových) soudů. „Umělý osud“ v podstatě není únik nebo útěk z reality, ale spíše je to hluboké porozumění; je to postoj, který umožňuje vidět skutečnost intenzivněji a hlouběji. Vzhledem k tomu, že na realitu vždy klademe nějakou síť pojmů, proč bychom neměli tyto koncepty změnit, rozšířit jejich rozsah? Taký je význam Hrabalových příběhů. Umělý osud, jak ho definuje Radko Pytlík v kontextu Hrabalovy prózy, je *umění sebeobrany*. Pytlík, který pečlivě čte Hrabalovu filosofii, v jednom ze svých článků píše také, že umělý osud znamená prokousat se banální povrchností a dostat se k podstatě věci, porazit neporažený osud díky vůli a představitosti, „aby se neuvěřitelné stalo skutečným“ (Pytlík, 1995, 55).

Vraťme se k Tischnerově eseji, zvláštní pasáž filosof věnuje významu smrti v Hrabalově sbírce, protože ve světě, který je vnímán jako fenomén světa, se význam smrti samozřejmě také mění. Smrt v této próze, jak poznamenává, je redukována na čistou fyziologii, zbavenou patosu a strachu. Je to jenom krev a slabost. Tischner píše: „O oběti, či dokonce o sebeobětování se ani neuvažuje. Vlast? Válka? To jsou jen jevy. (...) Smrt není nic jiného než jevový konec světa jevů“ (Tischner, 2007, 14). Daniela Hegrová, podobně jako Josef Zumr (Patočkův žák), interpretovala tuto vlastnost Hrabalovy prózy jako jeho averzi k patosu: „Hrabal, který nemá rád velká slova k vyjádření pocitů, často používá obraz utrpení zvířete, aby popsal lidi (*Ostře sledované vlaky*, *Prodám dům, ve kterém už nechci bydlet* a jiné)“ (Hegrová, 1991, 295).

Schizofrenie v Hrabalově próze zahrnuje dokonce i sféru *sacrum*, která se rozdělí na dvě části jak Ježíšek a Kristus: na otázku „rady farižeů a starozákonních učenců“: „Kdo to byl Kristus?“ – malý Ježíšek odpovídá v souladu se svou dobou: „Kristus byl ten, který kdyby dneska žil, jistě by vstoupil do strany nám blízké.“ (Hrabal, 1990, 145). *Sacrum*, říká Józef Tischner, se zbláznilo „šílenstvím hnusu“ (Tischener, 2007, 14), které ve svém smyslu zahrnuje „přebytek a nedostatek“ (Tischener, 2007, 14) a zůstává mu pouze „příběh o zvracení“ (Tischener, 2007, 14). Ježíš a jeho „apoštolové“ „vypili u holešovických jatek jedenkaždý naráz dva litry hovězí krve a rychle vstoupili do plně obsazené elektriky, kde najednou všech těch třináct počalo zvracet tu ošlemovanou krev do klínů, obličejů lidských i sobě navzájem“ (Tischener, 2007, 14).

Promýšleje důsledky Hrabalem přijaté optiky, Józef Tischner podrobuje jeho vize světa (světa jevů) poslednímu soudu, a to doslova i obrazně: hromadí v biblickém údolí Jozafat všechny hrdiny českého tvůrce, a to nejen ze *Schizofrenického evangelia*, ale i postavy z jeho dalších knih. Vedle nich umístí pak zosobněné ideje komunismu, nacismu a dále usmívající se postavy z prózy Gombrowicze, Witkaceho a Mrožka. Každý by měl být souzen a odsouzen, ale odevšad zaznívají opodstatněné protesty: „Jak je to možné? My jsme tam vůbec nebyli! My jsme jen jevy! Jak můžete vůbec něco očekávat od jevů?!“ (Tischener, 2007, 14).

Rozmytí zodpovědnosti je charakteristické pro totalitní společnost. To samozřejmě není dobrá zprava (tedy evangelium). V roce 1997, po smrti Bohumila Hrabala, jeho polský překladatel Andrzej Czcibor-Piotrowski zveřejnil krátký text, ve kterém píše o významu náboženské sféry v životě tohoto českého spisovatele: „Věřil v to upřímně, protože byl ve svém srdci křesťan, empatický a přátelský k lidem a světu. Koneckonců jednou z posledních knih, které si Hrabal četl, byla *O konečných záležitostech člověka*“ (Czcibor-Piotrowski, 1997, 5).

Problémy *sacrum* v díle Hrabala se na poli polské bohemistiky zabýval také Jacek Baluch, který z této perspektivy analyzoval povídku *Kain*, která předcházela *Ostře sledovaným vlakům*. Sebevražda hlavního hrdiny příběhu je, jak psal Hrabal v *Post scriptum* k antologii z roku 1967, jakousi „náhradou za zavraždění bratra“ (Hrabal, 1967, 130); přítomnost Bestie s jizvou evokuje apokalypsu. Hrabal jako interpret biblického mýtu je, podle Jacka Balucha, na straně těch, kteří nesou Kainovo znamení jako

„znamení krve“, tj.: znamení svědomí daného Bohem (Baluch, 2000, 719). Příběh o Kainu prozkoumává nejtemnější zákoutí lidské přirozenosti a především otázku rozsahu lidské zodpovědnosti v různých podmínkách. Henryk Bereza v článku o próze českého spisovatele zdůrazňuje, že se Hrabal dotýká „rány světa“ silněji než Camus, který to dělá „v rukavičkách západního racionalismu.“

Marek Pąckiński, analyzující *Taneční hodiny pro starší a pokročilé*, předkládá podobnou interpretaci. „Náboženský postoj“ Bohumila Hrabala, který je definován na základě pochopení Georgesa Bataill'a, znamená odmítnutí všech předsudků v procesu popisování člověka a světa:

(...) nawet okrucieństwo – czy to zawinione przez człowieka, czy też przypadkowe okrucieństwo istnienia – u Hrabala nie razi, ponieważ wkomponowane jest w proces istnienia, w którym nie chwilowe powołanie, nie chwilowe zwycięstwo ma wartość, ale przede wszystkim i jedynie rzeczywistość symboli² (Pąckiński, 1991, 69)

Tyto poznámky na okraji důležitého a málo známého filosofického eseje Józefa Tischnera, se mohou stát součástí širšího výzkumu „umělého osudu“ (pocitu neskutečnosti, života / existence v nepravdě). Toto téma se totiž objevuje v české próze psané ještě během komunistického období – mj. také v románech Evy Kantůrkové, Vladimíra Parála a Egona Hostovského. Bylo by také možné nazírat tento fenomén v kontextu takzvaného středoevropského magického realismu, který je přítomen v románech psaných už po pádu komunismu. Bohumil Hrabal bezesporu stále zůstává jedním z nejinspirativnějších a zároveň „nedočtených“ spisovatelů. Tischnerova interpretace ukázala ještě jeden rozměr jeho mnohorozměrné tvorby.

2 „(...) i krutost – at' už je působená člověkem nebo obvyklá krutost existence – v Hrabalově próze nepůsobí rušivě, neboť je považována za nedílnou součást života, ve kterém ne okamžitý úspěch, nikoli okamžité vítězství má hodnotu, ale jenom a především skutečnost symbolů“ (přel. AF).

Literatura

- Berkley, G. (1956). *Traktat o zasadach poznania ludzkiego*. Přel. J. Leszczyński, Warszawa: PWN.
- Czycibor-Piotrowski, A. (1997). *Ostatni lot Bohumila Hrabala*. „Wiadomości Kulturalne”, č. 6, Warszawa: Towarzystwo Wydawnicze i Literackie, s. 12–16.
- Hegrová, D. (1991). *Filozofia Hrabala*. Přel. P. Godlewski. „Literatura na Świecie”, č. 1, s. 294–306.
- Hrabal, B. (1967). *Buhumil Hrabal uvádí*. Praha: Mladá fronta.
- Hrabal, B. (1989). *Příliš hlučná samota*. Praha: Odeon.
- Hrabal, B. (1990). *Schizofrenické evangelium*. Praha: Melantrich.
- Hrabal, B. (2007). *Ewangelia schizofreniczna*. Přel. J. Waczków. Warszawa: Świat Literacki.
- Hrabal, B. (2021). *Slavnosti sněženek*. Praha: Tympanum.
- Husserl, E. (1990). *Idea fenomenologii*. Přel. J. Sidorek, Warszawa: PWN.
- Militz, A. (2016). *Doslov*. In: J. Krejcarová-Černá, *Tohle je skutečnost (Básně, prózy, dopisy)*. Praha: Torst.
- Patočka, J. (1986). *Świat naturalny a fenomenologia*. Přel. J. Zychowicz, Kraków: PAT.
- Pytlík, R. (1995). *Umělý osud*, „Haňta Press”, č. 18, http://radkopytlik.sweb.cz/his_dr_d.html (16.02.2022).
- Pąckiński, M. (1991). *Hrabal: formy istnienia*. „Nowe Książki”, č. 10, s. 62–71.
- Tischner, J. (2007). *Schizofreniczna Ewangelia*. „Tygodnik Powszechny”, č. 5, <https://tinyurl.com/ypy8ejnp> (15.11.2022).

- **AGATA FIRLEJ**—professor at the Institute of Slavic Philology, Adam Mickiewicz University, Poznań, comparative and theatre researcher. Author of works on the representation of the Holocaust in Czech drama and prose (*Absence. Representation of the Shoah in Czech Drama*, 2016). Translator of Czech theatre plays, poetry and prose. Interested in Jewish culture in Middle-East Europe.